

تنظیم : سجاد نصیری از میانه

درس یازدهم

وزن در شعر نیمایی

مقدمه:

شعر سنتی بر تساوی و نظم هجاهای دو مصراع بنا نهاده شده است یعنی؛ هر بیت، دو مصراع یا دو پاره ی یکسان دارد که تعداد هجاها و نیز وزن آن ها با هم برابر است. وقتی شاعری مصراع اول را سرود، بقیه مصراع ها را هم باید بر اساس تعداد هجاها و وزن همان مصراع اول بسراید مانند:

توانا بُود هرکه دانا بُود ز دانش دلِ پیر بُرنا بُود.

تَ / وا / نا / بُ / وَد / هَر / کِ / دا / نا / بُ / وَد

زِ / دا / نش / دِ / لِ / پی / رِ / بُر / نا / بُ / وَد

در بیت بالا می بینیم که تعداد هجاها (بخش ها) ی هر دو مصراع ۱۱ تاست و از نظر وزن هم یکسان اند. پس این نوع شعر، سنتی است.

در حالی که در نمونه شعر زیر، چنین نیست:

گو / ب / رو / یَد / هَر / اِج / دَر / هَر / جا / ک / خا / هَد / یا / ن / می / خا / هَد
با / غ / با / ن / رَه / گ / ذَا / ری / نیست
با / غ / نُو / می / دان

چَش / م / دَر / را / ه / ب / ها / ری / نیست. (اخوان ثالث)

در این شعر نو که خواندیم چون طول مصراع ها با هم برابر نیست و بعضی بلند است (مانند مصراع اول) و بعضی کوتاه است (مانند مصراع سوم) نه تنها تعداد هجاها با هم برابر نیستند بلکه وزن یکسانی هم بین مصراع ها نیست.

گو / ب / رو / یَد / هَر / اِج / دَر / هَر / جا / ک / خا / هَد / یا / ن / می / خا / هَد تعداد هجا: ۱۷ تا
با / غ / با / ن / رَه / گ / ذَا / ری / نیست تعداد هجا ۹ تا
و....

نام گذاری وزن ها:

در شعر سنتی، برای هر یک از وزن ها اسم خاصی نهاده اند

مثلا از تکرار هر کدام از وزن واژه ها یا ارکان عروضی، وزن و یا عروضی خاصی شکل می گیرد:

__ _ U	از تکرار وزن واژه یا رکن (پایه) عروضی مفاعیلن ساخته می شود.	بحر هَزَج
__ U _	از تکرار وزن واژه یا رکن (پایه) عروضی فاعلاتن ساخته می شود	بحر رَمَل
_ _ U	از تکرار وزن واژه یا رکن (پایه) عروضی فَعولُن ساخته می شود.	بحر مُتَقَارِب
_ U _ _	از تکرار وزن واژه یا رکن (پایه) عروضی مُسْتَفْعِلُن ساخته می شود.	بحر رَجَز

توجه:

- اگر در یک بیت، ۸ رکن (پایه) عروضی وجود داشته باشد (هر مصراع ۴ رکن) آن را **مُثَمَّن** می گویند.
- اگر در یک بیت، ۶ رکن (پایه) عروضی وجود داشته باشد (هر مصراع ۳ رکن) آن را **مُسَدَّس** می گویند.
- اگر در یک بیت، ۴ رکن (پایه) عروضی وجود داشته باشد (هر مصراع ۲ رکن) آن را **مُرَبَّع** می گویند.
- اگر در مصراعی رکن (پایه) آخر، کامل باشد؛ آن را **سالم** می گویند.
- اگر در مصراعی رکن (پایه) آخر، حذف باشد؛ آن را **مَحذوف** می گویند.

بیت زیر:

هر که چیزی دوست دارد جان و دل بر وی گمارَد هر که محرابش تو باشی سر زخْلوت بر نیارد.

بحر رَمَل مُثَمَّن سالم

پایه های آوایی	هر / ک / چی / زی	دوس / ت / دا / رد	جا / ن / دل / بر	وی / گ / ما / رد
نشانه ی هجایی	هر / ک / مِج / را	بَش / ت / با / شی	سر / ز / خَل / وَت	بر / ن / یا / رد
ارکان عروضی	فاعلاتن	فاعلاتن	فاعلاتن	فاعلاتن

وَندر آن برگ و نوا خوش ناله های زار داشت.

بُلبلی برگ گُلی خوش رنگ در منقار داشت

بحر رمل مُثَمَّنْ مَحذوف

پایه های آوایی	بُل / بُ / لُ / لی / بر وَن / دَ / ران / بر	گ / گُ / لی / اُخْش گُ / اَن / وَا / اُخْش	رَن / گ / در / مَن نا / ل / ها / ی	قا / ر / داشت زا / ر / داشت
نشانه ی هجایی	_ U _ _	_ U _ _	_ U _ _	_ U _
ارکان عروضی	فاعلاتن	فاعلاتن	فاعلاتن	فاعِلن

کَز آن گرمی کُند آتش گدایی

به سوزی ده کلامم را روایی

بحر هَزَج مُسَدَّسْ مَحذوف

پایه های آوایی	ب / سو / زی / ده ک / زان / گر / می	ک / لا / مَم / را کُ / نَد / آ / تَش	رَ / وا / یی گ / دا / یی
نشانه ی هجایی	___ U	___ U	_ _ U
ارکان عروضی	مفاعِلن	مفاعِلن	مفاعِل (فَعولُن)

در چرخِ تاب و پیچ و خَم

دریای هستی دَم به دَم

بحر رَجَز مُربِعْ سالم

پایه های آوایی	دَر / یا / ی / هَس دَر / چَر / خ / تا	تِی / دَم / ب / دَم بُ / پی / ج / خَم
نشانه ی هجایی	_ U _ _	_ U _ _
ارکان عروضی	مُسْتَفْعِلن	مُسْتَفْعِلن

بیت مستزاد زیر:

هر لحظه به شکلی بُتِ عیار برآمد دل بُرد و نهان شد.

هر دَم به لباسی دگر آن یار برآمد گه پیر و جوان شد.

هَر	لَح	ظ	ب	ب	شِک	لی	بُ	ت	عی	یا	ر	بَ	را	مَد	دل	بُر	دُ	نَ	هان	شُد
هَر	دَم	ب	ل	با	سی	د	گَ	ران	یا	ر	بَ	را	مَد	گَه	پی	رُ	جَ	وان	شُد	
-	-	U	U	-	-	U	U	-	-	-	U	U	-	-	-	-	U	U	-	-

این شعر که از مولاناست از مصراع های کوتاه و بلند ساخته شده و وزن آن:

مُسْتَفْعِل، مُسْتَفْعِل، مُسْتَفْعِل، مُسْتَف

یا مَفْعول، مَفَاعِل، مَفَاعِل، مَفَاعِل (فَعولُن) مَفْعول، مَفَاعِل (فَعولُن)

اما در شعر نیمایی چنین نیست نه تنها طول مصراع ها برابر نیست (کوتاه و بلند) بلکه وزن یکسانی هم ندارد:

تو را من چشم در راهم، شباهنگام (مَفَاعِلن، مَفَاعِلن، مَفَاعِلن)

که می گیرند در شاخ تلاجن، سایه ها رنگ سیاهی (مفاعیلن، مفاعیلن، مفاعیلن، مفاعیلن، مفاعی)
وزآن دلخستگانت راست، اندوهی فراهم (مفاعیلن، مفاعیلن، مفاعیلن، مفاعی)
تو را من چشم در راهم. (مفاعیلن، مفاعیلن)

خود ارزیابی:

۱- پس از خوانش درست اشعار نیمایی زیر و نوشتن پایه های آوایی هر یک از مصراع ها، وزن و نشانه های هجایی را مقابل هر مصراع بنویسید.

هست شب یک شب دم کرده و خاک / رنگ باخته است / باد، نوباوه ی ابر از بر کوه / سوی من تاخته است.

پایه های آوایی	وزن	نشانه های هجایی
هست شب یک / شب دم کرده و خاک	فاعلاتن فَعَلاتُن فَعَلن	_UU / __UU / __U _
رنگ رخ با / خت است	فاعلاتن فَعَلن	_UU / __U _
باد نوبا / وی ابر رز / ب ر کوه	فاعلاتن فَعَلاتُن فَعَلن	_UU / __UU / __U _
سوی من تا / خت است	فاعلاتن فَعَلن	_UU / __U _

۲- برای اشعار نیمایی زیر خانه هایی تولید کنید، پایه های آوایی و وزن و نشانه های هجایی هر مصراع را بنویسید سپس اختیار شاعری به کار رفته در این شعر را مشخص کنید.

م	یا	ن	مَش	ر	قُ	مَع	رَب	ص	دا	ی	مُح	ت	ض	ریست
u	-	u	-	u	u	-	-	u	-	u	-	u	u	-
ک	گا	ه	می	گو	ید									
u	-	u	-	-	-									
م	نَز	س	تا	ر	ی	دُن	با	ل	دا	ر	می	تَر	سَم	
u	-	u	-	u	u	-	-	u	-	u	-	-	-	
ک	اَز	ک	را	ن	ی	مَش	رَق	ط	لو	ع	خا	هَد	کَرَد	
u	-	u	-	u	u	-	-	u	-	u	-	-	-	

میان مشرق و مغرب ندای مُحترِیست / که گاه می گوید / من از ستاره ی دنباله دار می ترسم / که از کرانه ی مشرق طلوع خواهد کرد.

پایه های آوایی	وزن	نشانه های هجایی	اختیارات شاعری
م یا ن مَش / ر ق مَع ر ب / ص د ا ی مَح / ت ض ریست	مفاعِلن فَعَلاتُن / مفاعِلن فَعَلن	_UU / _U_U / __UU / _U_U	بلند تلفظ کردن هجای پایانی
ک گاه می / گوید	مفاعِلن فَع لُن	__ / _U_U	ابدال: تبدیل فَعَلن به فَع لُن
م نَز سِ تا / رِ ی دُن با / ل د ا ر می / تَر سَم	مفاعِلن فَعَلاتُن / مفاعِلن فَع لُن	__ / _U_U / __UU / _U_U	ابدال

ک از کَ را / نِ یِ مَش رَق / طُ لُوعِ خَا / مفاعِلن فاعلاتن	مفاعِلن فاعلاتن مفاعِلن فَع لُن	ابدال در پایه آخر بلند تلفظ کردن هجای آخر	-- / _U_U / --UU / _U_U
--	------------------------------------	---	-------------------------

۳- پس از تعیین پایه های آوایی و وزن هر مصراع شعر زیر، دلیل ناهمسازی پایه های آوایی این شعر و تفاوت آن را با اشعار سنتی بیان کنید.

چون درختی در صمیم سرد و بی ابر زمستانی / هرچه برگم بود و بارم بود / هرچه از از فر بلوغ گرم تابستان و میراث بهارم بود / هرچه چه یاد و یادگارم بود ریخته است.

پایه های آوایی	وزن
چُن دِ رَخِ تِی / دَرِ صَمِی مِ / سَر دُ بِی اَب / رِ زِ مِ سِ تا / نِی	فاعِلاتُن فاعِلاتُن فاعِلاتُن فاعِلاتُن فَع
هَر چِ بَر گَم / بو دُ با رَم / بو د	فاعِلاتُن فاعِلاتُن فَع
هَر چِ از فَر / رِ بُ لُوعِ / گَر مِ تا بِ سِ / تا نُ مِی را / ثِ بَ ها رُم / بو د	فاعِلاتُن فاعِلاتُن فاعِلاتُن فاعِلاتُن فاعِلاتُن فَع
هَر چِ یا دُ / یا دِ گا رَم / بو د	فاعِلاتُن فاعِلاتُن فَع
رِی خِ تَسْت	فاعِلن

پاسخ: دلیل ناهمسازی پایه های آوایی، کوتاه و بلند بودن مصراع هاست. در حالی که در شعر سنتی، مصراع ها با هم برابرند. پس پایه های آوایی مساوی دارند.

۴- اشعار زیر در چه قالبی سروده شده اند؟ یکی از ویژگی های این نوع شعر را بیان کنید.

الف) و به آنان گفتم / هر که در حافظه ی چوب ببیند باغی / صورتش در وزشِ بیشه ی شور ابدی خواهد ماند.
هر که با مرغ هوا دوست شود، / خوابش آرام ترین خواب جهان خواهد بود.

ب) پروانه و شمع و گل شبی آشفتنند / در طرف چمن

وز جور و جفای دهر با هم گفتند / بسیار سخن

شد صبح، نه پروانه به جا بود و نه شمع / ناگاه صبا

بر گل بوزید و هرد با هم رفتند / من ماندم و من

پاسخ: الف) در قالب شعر نیمایی سروده شده است که مصراع ها کوتاه و بلندند و قافیه جای خاصی برای خود ندارد.

اما ب) قالب این شعر، مستزاد است اینگونه که در پایان هر مصراع، واژه یا جمله ی موزون و هماهنگی اضافه می شود.

۵- پس از تعیین پایه های آوایی و وزن هر بیت، نام بحر آن را بنویسید.

الف) چون می روی با من مرو ای جان جان بی تن مرو / وز چشم من بیرون مشو، ای شعله تابان من

پایه های آوایی	چُن می رَوی / بی من مَرو / ای جان جان / بی تَن مَرو وَز چَشمِ مِ من / بی رَونِ مِ شُ / ای شَع لِ ی / تا با نِ مَن
وزن	مُسْتَفَعِلُن مُسْتَفَعِلُن مُسْتَفَعِلُن مُسْتَفَعِلُن
نام بحر	رَجَزِ مَثْمَنِ سَالِمِ

ب) تو از هر در که باز آیی، بدین خوبی و زیبایی دری باشد که از رحمت، به روی خلق بگشایی.

پایه های آوایی	تُ از هَر در / کِ با زایِ / بِ دینِ خوبی / یُ زی بایی دَری باشد / کِ از رَح مَت / بِ رویِ خَل / قِ بَگ شایی
وزن	مَفَاعِلُنْ مَفَاعِلِنْ مَفَاعِلِنْ مَفَاعِلِنْ
نام بحر	هَزَجِ مَثْمَنِ سَالِمِ

پ) همیشه تا برآید ماه و خورشید مرا باشد به وصل یار امید

پایه های آوایی	هَ می شِ تا / بِ را یَدِ ما / هُ خُر شید مَ را باشد / بِ و ص لِ یا / رِ ا مِ مید
وزن	مَفَاعِلُنْ مَفَاعِلِنْ مَفَاعِلِنْ (فَعُولُنْ)
نام بحر	هَزَجِ مَسَدَسِ مَحذُوفِ

ت) آلا تا نخواهی بلا بر حسود که آن بخت برگشته خود در بلاست.

پایه های آوایی	آلا تا / نِ خا هی / بلا بر / حِ سَود کِ آن بَخ / تِ بَر گَش / تِ خُد دَر / بِ لَاس ت
وزن	فَعُولُنْ فَعُولِنْ فَعُولِنْ فَعَلْ
بحر	مَتقارِبِ مَثْمَنِ مَحذُوفِ